TÜRK BİRİLİYİNİN FƏLSƏFİ-İDEOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI

Faiq ƏLƏKBƏRLİ*

Xülasə: Türk birliyi mövzusu ilə bağlı apardığımız araşdırmalardan sonra gəldiyimiz nəticəyə görə, son illərdə Türk birliyi ideyasının reallaşması yolunda ciddi irəliləyişlər var. Türk xalqlarının bir-birlərini daha yaxından tanıması, ortaq köklərə qayıdış səbəbindən gələcəyin birgə inşası düşüncəsi artmaqdadır. Türk birliyinin reallaşması istiqamətində müxtəlif fərqli fikirlərdən ortaq nəticəyə gəlməyə çox az qalmışdır. Başqa sözlə, biz türklər, mövcud istər müstəqil, istərsə də yarımmüstəqil Türk dövlətlərinin vahid siyasi birliyinin yaranması istiqamətində çox böyük bir məsafə qət etmişik. Türk birliyinə münasibətdə başlıca metod Türk xalqlarının, Türk dövlətlərinin fəlsəfəsinə əsaslanmaq və Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranmasınnı mahiyyətini göstərməkdir. Burada əsas üsul bir tərəfdən Türk Birliyi siyasi-ideoloji fəlsəfəsindən çıxış etmək, digər tərəfdən buna qarşı yönəlmiş yad metodlara həssaslıq göstərməkdir. Burada əsas elmi yenilik Türk Birliyi fəlsəfəsinin özünəməxsusluğunu tarixi-fəlsəfi və çağdaşlıq anlamda ifadə etməkdir. Eyni zamanda, məqalədə əsas elmi yeniliklərdən biri Türk birliyinin tarixinin qaynaqlarının və Tük Dövlətləri Təşkilatının dünyada yeni güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsinin əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsidir.Türk Birliyinin və onun bariz nümunəsi olan Türk Dövlətləri Təşkilarının varlığının bəşəriyyətin bugünü və gələcəyi üçün önəmliliyini ortaya qoymaqdır.

Açar Sözlər: *Türk Birliyi, Qərbçilik, Avropa Birliyi, İslamçılıq, Avrasiyaçılıq, Bütöv Azərbaycan, Türk Dövlətlər Təşkilatı*

Philosophical-İdeological Essence of the Turkish Union and the Organization of Turkish States

Abstract: According to the conclusion we have reached after our research on the subject of Turkish unity, there have been serious advances in the realization of the idea of Turkish unity in recent years. The idea of joint construction of the future is increasing due to the Turkish peoples getting to know each other more closely and returning to their common roots. As for the establishment of the Turkish union, there is little left to come to a common conclusion from various different opinions in the direction of the realization of this idea. In other words, we Turks have come a long way towards the establishment of a single political union of existing independent and semi-independent Turkish states. In relation to the Turkish unity, the main method is to be based on the philosophy of the Turkish peoples and Turkish states and to show the essence of the establishment of the Organization of Turkish States. Here, the main method is, on the one hand, to proceed from the political- ideological philosophy of the Turkish Union, and on the other hand, to show sensitivity to foreign methods directed against it. The main scientific innovation here is to express the uniqueness of the philosophy of the Turkish Union in historical, philosophical and contemporary terms. At the same time, one of the main scientific innovations in the article is the evaluation of the sources of the history of Turkish unity and the importance of turning the Organization of Turkic States into one of the new power centers in the world. It is to reveal the importance of the existence of the Turkish Union and the Organizations of Turkish States, which are its clear example, for the present and future of humanity.

Key Words: *Turkish Union, Westernism, European Union, Islamism, Eurasianism, Whole in Azerbaijan, Organization of Turkic States*

Giriş

XXI yüzilə qədər Türk dünyasının əsas problemi Türk dövlətlərinin bir araya gəlib ortaq birliklər yarada bilməməsi idi. Lakin son illərdə bu sahədə ciddi irəliləyişlər var. TürkPA-nın yaradılması, Türksoylu dövlətlərin sammitinin keçirilməsi, Türk Keneşin varlığı, TÜRKSOY, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun, digər qurumların yaradılması, müvafiq platformada bir çox QHT və KİV-in meydana çıxması bu sahədə atılan ciddi addımlar sırasındadır. Eyni zamanda 32 il ərzində ortaq keçmişdən ortaq gələcəyə gedən yolun bərpası yaxud yenidənqurulması istiqamətində ciddi uğurlar əldə olunub. Ümumiyyətlə, 32 il öncə ilə müqayisədə önəmli irəliləyişlər var. Bunu inkar etmək olmaz. Sevindirici haldır ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə özünəməxsus öncüllüyə, lider mövqeyə malikdir. Dünyanın istənilən yerində Türk dünyasının bir problemi varsa, Azərbaycan ona şərik çıxır, bacardığı yardımlar edir.

* Dos. Dr. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Aparıcı Elmi İşçisi, e-mail: faikalekperov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8865-568x,

DOI :10.30546/100981.1.2024.0159

Beləliklə, gəldiyimiz nəticələrə görə, Türk birliyinin mövcudluğu ideyasının reallaşması yolunda irəliləyişlər var. Türk xalqlarının bir-birini tanıması, bir-birinə yaxınlaşması halları artıb. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Konfransların, simpoziumların keçirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı insanların bir-birinə yaxınlaşmasında mühüm rol oynayır. Konkret siyasi bir birliyin yaradılmasına gəldikdə isə, bu gün üçün hələlik ən yaxşı model olaraq Avropa Birliyinə bənzəyən Türk Dövlətləri Təşkilatıdır.

1. Türk Dövlətlərində İdeoloji Savaşlar: milli və Antimilli Nəzəriyyələr

XX yüzilin sonuna doğru müstəqil Türk dövlətlərinin sayının birdən (Türkiyə) altıya (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan) qədər yüksəlməsi, üstəlik digər yarımmüstəqil Türk dövlətlərinin (Tatarıstan, Başqırdıstan, Saxa, Uyğurustan və b.) də istqilal uğrunda mücadiləyə davam etmələri yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Özəlliklə, Sovetlər birliyinin dağılması ilə birdən birə beş müstəqil Türk dövlətinin meydana çıxması yalnız Rusiya Federasiyasını, İran İslam Respublikasını deyil, bəzi Qərb dövlətlərini də ciddi şəkildə narahat etmişdir.

Hazırda Türk birliyinin gerçəkləşməməsi üçün antitütürk dairələr "Avrasiyaçılıq", Qərb demokratiyası, "İslam birliyi" və digər ideolojilər adı altında Türk dövlətlərində müxtəlif oyunlar oynamağa davam edirlər. Milli şüurun formalaşması prosesinin ləngiməsi fonunda, buna alternativ olaraq Türk xalqlarında yad ideyalar və ona uyğun qeyri-milli şüur formaları toplumun ayrı-ayrı təbəqələrinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Çünki milli şüuru istənilən səviyyədə olmayan insanlar istər-istəməz alterantiv ideyaların ya təsirinə məruz qalır, ya da özləri yad ideyalara meyil göstərirlər. Bu, xüsusilə müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş gənc Türk dövlətləri üçün çox təhlükəlidir. Milli şüuru normal səviyyədə formalaşmayan bir cəmiyyətdə kənar ideyalarla bağlı mövcud olan təsəvvürlərin özü də yarımçıq olur. Bu yarımçıqlıqlar insanların ictimai şüurunda natamamlıq kompleksi yaradır. Yaxın iki əsr ərzində milli yaddaşı dolaşdırılan bir cəmiyyətin bu problemi həll etmədən hər hansı bir modelə üz tutması asan deyildir. Öncə milli yaddaş şüuru bərpa olunmalı, daha sonra hansısa yeni bir modelin tətbiqinə cəhd göstərilməlidir. Əgər milli yaddaş şüuru bərpa olunmadan cəmiyyətə hər hansı bir model ("Yeni Rus imperializmi", "Türk Birliyi", "Avropa Birliyi" və b.) təklif olunarsa, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ona fərqli təpkilər verəcəklər. Çünki cəmiyyətin əksəriyyətinin vahid milli şüuru formalaşmamışdır. Bu proses hələ, getməkdədir. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolayı uzun müddət idi ki, Türk dövlətlərində milli şüurun, milli mənliyin formalaşması da ləng gedirdi.

Ona görə də Avropadan, İslam və Türk dünyasından, Rusiyadan gələn "yeni modellər"ə münasibət birmənalı deyildir. Amma bu modellər arasında Türk birliyi və Avrasiyaçılıq ("Yeni Rus İmperializmi") Türk cəmiyyətlərini daha çox cəlb edir. Əgər Türk birliyi daha çox azad-milli ruhlu gənc nəslin maraq dairəsindədirsə, "Yeni Rus İmperializmi" isə yaşlı kommunist təfəkkürlü "sovet" nəsli üçün aktuallığını qoruyub saxlayır. Dünənə qədər formal da olsa, Türk dövlətlərinin müstəqilliyindən ağızdolusu danışan "sovet" nəslinin çoxu zamanla Rusiyayanlı olduğunu gizlətmirlər. Bu bir acı həqiqətdir ki, müstəqillik sözlə və formallıqla ola bilməz. Müstəqillik-bağımsızlıq millətin ruhunda, şüurunda olmalıdır. Müstəqillik vəzifə və maddiyyətlə heç ölçülə bilməz. O, bir şərəf və namus məsələsidir.

"Yeni Rus İmperializmi"nə, "Avropa Birliyi"nə qarşı yeganə xilas yolumuz Türkçülük, Türk birliyi ideyasıdır. Türk birliyinin strateji bir hədəfə çevrilməsinin zamanı çoxdan gəlmişdir. Rusiya, Çin, bəziu Qərb dövlətləri və başqaları qarşısında güclü və hədəfi bəlli bir Türk Birliyini görərsə onunla hesablaşmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Hər halda, Rusiya Federasiyası, Çin, Avropa Birliyi və başqalarının güclü bir Türk Birliyinə qarşı çıxaraq Türkiyə, Azərbaycana, Qazaxıstana, Özbəkistana, Türkmənistana, Qırığızıstana əl belə sürə bilməz. Əgər belə bir niyyətə düşərsə belə artıq qarşısında bir yox, bir neçə Türk

dövlətini görməli olacağını, üstəlik Rusiya Federasiyasının tərkibindəki Türk muxtar respublikalarının da yer dəyişdirə biləcəyini nəzərə almaq zorunda qalacaqdır. Artıq nəinki müstəqil Türk dövlətləri, hətta Rusiya Federasiyasının tərkibindəki Türk muxtar respublikalarında (Tatarıstan, Saxa, Kalmıkya, Altay vəb.) da Türk-Turan ruhu yüksələn xətlə davam etməkdədir. Eyni proses, Çin, İran İslam Respublikası və digərlərində də getməkdədir.

2. Türk-İslam Məfkurəli Birlik

Ümumiyyətlə, Türk xalqlarının ya da Türk dövlətlərinin birliyinin yaranması barədə zaman-zaman ən azı dörd müxtəlif istiqamət mövcud olub.

Bunlardan birincisi, Türk-islam məfkurəsi əsasında Türk dövlətləri birliyinin yaradılmasıdır. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, filosofu Əli bəy Hüseynzadə həmin fikirlə çıxış edib (Hüseynzadə, 2007: 30). Ancaq Ə.Hüseynzadə Türk-İslam birliyi tərəfdarı olmaqla yanaşı, daha çox Turançılığın ideoloqu idi; o, Turançılıqda yalnız müsəlman Türk xalqlarını deyil, qeyri-müsəlman Türk topluluqlarını da görürdü (Hüseynzadə, 2007: 32). Həmin dövrdə Əli bəy Hüseynzadə ilə yanaşı Türk-İslam məfkurəli "İslam millətçiliyi"nin əsas ideoloqu isə başqa bir Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur.Uzun müddət "İslam millətçiliyn"nin təbliğ edən Ə.Ağaolğu hesab edirdi ki, Türk-İslam dünyasının qurtuluşu yalnız buna bağlıdır (Ağaoğlu, 2007: 333). Ancaq sonralar Ağaoğlu bu nəzəriyyədən imtina edərək daha çox Türk dünyanın Qərb mədəniyyəti ilə inteqrasiyasını müdafiə etmişdir ki (Ağaoğlu, 2006: 30-31), bu da bir çox Türkiyə aydınlarının tənqidinə səbəb olmuşdur (Ələkbərli, 2020: 201-218).

Ümumiyyətlə, Türk xalqlarının (Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım, İraq türkmənləri, Suriya türkmənləri, Uygurustan və b.) özləri üçün aydınlaşdırmalı olduğu ilk məsələ Türklüyün, Türkçülüyün İslam dini, İslam mədəniyyəti bir sözlə İslam dünyasıyla hansı anlamda, mahiyyətdə bütövlük təşkil etməsidir. Əslində bu gün Türk müsəlman xalqları özünü əsasən İslam dünyasında görürsə (hər halda xristian, buddizm, şamançı və digər dini inanclı türklər də vardır), o zaman bütün problemlərinə də ilk növbədə bu yöndən yanaşmaq, eyni zamanda İslam dünyasının bütün məsələlərini də öz məsələləri kimi dəyərləndirmək və həll etmək məcburiyyətindədir. Bu heç də göründüyü qədər sadə deyildir. Ona görə də, bütün Türk aydınları İslam dünyasının məsələlərinə mürəkkəbdən sadəyə doğru deyil, tam əksinə sadədən mürəkkəbə doğru cavab verməlidir. Türk aydınları ilk öncə, İslam dini inanclı Türk xalqlarının çağırışlarına cavab verməli, problemlərinə həll yolları göstərməli, amma müsəlman olmayan digər dini inanclı Türk-Turan xalqları (qaqauzlar, macarlar, bolqarlar, yakutlar, tuvalılar və b.) da unutmamalıdırlar. Ancaq bundan sonra İslam dünyası xalqlarının, dünya xalqlarının problemləri və həll yolları gündəmə gələ bilər. Atalarımız demişkən, "öncə evin içi, sonra çölü" (Ələkbərli, 2017: 457).

Məsələn, hazırda Türkiyə Cümhuriyyəti Türk Dünyasının sözün həqiqi mənasında aparıcı dövləti olub dünyanın da super güclərindən biri olmaq istəyirsə, hədəfini dörd mərhələdən ibarət olaraq müəyyənləşdirməlidir: 1) Türkiyə daxilində islamlıq və türklük ideyaları dəqiqləşməli; 2) Müsəlman və qeyri-müsəlman Türk Dünyasına hesablanmış hədəflər müəyyənləşməli; 3) İslam dünyasındakı hədəflər bəlirlənməli; 4) Dünyanın hansı simada super güclərindən biri olmaq istəyi konkretləşməli. Biz eyni sözləri Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan haqqında da deyə bilərik. Ancaq bu günün gerçəkliyi daha çox Türkiyənin üzərində dayanmağımızı ortaya qoyur. Təbii ki, bu günün Qazaxıstanı da sabah Orta Asiya və Qafqazda güclü bir dövlətə çevrildiyi halda, təxminən 20-30 ildən sonra Türk dünyasının, ardınca da İslam dünyasının da lideri ola bilər. Yaxud da iki əsr bundan öncə (1828-ci il) bir hissəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal olunan və yenicə müstəqilliyini qazanan Quzey Azərbaycan, digər hissəsi isə bir əsr bundan öncə sözdə "İran İslam Cümhuriyyəti" adlanan molla-fars rejiminin hakimiyyəti altında qalan Güney

Azərbaycan bir-vahid Azərbaycan olacağı təqdirdə Türk dünyasının və İslam dünyasının lider dövləti olmaq gücündədir.

Ancaq bu gün Türkiyənin özü də müsəlman türklər olaraq təkbaşına İslam dünyasının yenidən mərkəzi olmaqda çətinlik çəkir. Çünki Osmanlı yerinə qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinin (1923) İslam dünyasının, Türk dünyasının belə öncülü olması məsələsində doğru yol xəritəsi cıza bilməmişdir, ya da belə bir yolu cızmağa imkan verməyən iç və xarici qüvvələr olmuşdur. Bu baxımdan təxminən son bir əsrdə Türkiyənin digər Türk-İslam xalqlarıyla istənilən münasibətləri qura bilməməsi təsadüfi deyildir. Osmanlını İslam dünyasından, Türkiyəni isə Türk dünyasından uzaqlaşdırılması üçün antitürk qüvvələr nə lazımdırsa etməyə çalışmışlar. Hələ, antitürk qüvvələr 1920-ci illərdə Türkiyə türklərinə yalnız Cümhuriyyət daxilində türkçülük və islamçılıqla məşğul ola biləcəklərini açıqca ifadə etmişlər. Bunun nəticəsi olaraq da Atatürklər, Ziya Gökalplar, Xalidə Ədib Adıvarlar Turançılıq məfkurəsini Türkiyəçiliklə məhdudlaşdırmaq zorunda qalıblar. Xüsusilə,1923-cü ildə yazdığı "Türkçülüyün əsasları" kitabında Ziya Gökalp Türkçülük (Türk Birliyi) və Turan ülküsünü yenidən dəyərləndirmişdir. Ziya Gökalp yazırdı ki, artıq Türkiyə üçün utopik türkçülük, turançılıq deyil, real olaraq Türkiyəçilik önəmlidir. Ona görə, Türkçülük-oğuzçuluq və Turancılıq isə bütün Türklərin gələcək idealları idi (Gökalp, 1991: 38).

Əslində bütün bunları Gökalpın Türk birliyi, Turançılıq ideyasından vaz keçməsi kimi anlaşılması qətiyyən doğru deyildir. Bütün ruhu və varlığıyla Turan ülküsünə bağlı olan Gökalp, Türkiyə Cümhuriyyətinin tək müstəqil bir dövlət olaraq mövcudluğu naminə türkçülük fikirlərində bəzi dəyişikliklər etmişdir. Aşağı-yuxarı bu proses Türkiyənin dövlət siyasəti olaraq 20-ci əsrin sonlarına qədər davam etmiş, hətta, son zamanlara qədər Türkiyənin dövlət başçıları, bir çox bilginləri Türkiyəçilkdən qurtula bilməmişlər. Yalnız 1960-cı illərdən başlayaraq Alparslan Türkeş yenidən bütün türklər üçün keçərli olan Türk birliyini irəli sürmüşdür ki, onun bu Türk birliyi ideyası da Türk-İslam məfkurəsinə əsaslanmışdır (Türkeş, 1980: 30-31).

Bu baxımdan hazırda diqqət etməli olduğumuz əsas məsələ yalnız müəyyən bir dinin daşıyıcısı olan millətin, həmin dinə tapınmış olan digər xalqlarla birlikdə mövcud problemləri və onun həlli yollarını düşünməsi deyil, eyni zamanda dini həssaslıqlarını qorumaqla yanaşı digər ideyalara (dini, ya da siyasi-ideoloji) tapınan daxildəki soydaşlarıyla da bu və ya başqa məsələlərin həllində bir araya gələ bilməsidir. Bir toplum daxilindəki dini birlik inam və inanc birliyidirsə, milli birlik isə milli qədər və milli dövlət yaratmaq, inkişaf etdirmək, yaşatmaq yoludur. Bu məsələnin çox sadə həll yolu var. Belə ki, milliyyətçiliyimizə Qərb milliyyətçiliyi, İslamçılığa isə Sami dinçiliyi mövqeyindən yanaşmaqdan əl çəkməliyik. Hər halda, biz belə hesab edirik ki, Qərb (ingilis, fransız, alman və b.) milliyyətçiliyi Türk milliyyətçiliyini, Sami-Yəhidi dinçiliyi isə İslamçılığı olduğu kimi ifadə etmir. Ona görə də, Türk-İslam dünyası məsələləri adına hər iki məsələnin ciddi şəkildə izahlarına ehtiyac vardır.

Bu gün Türk-İslam məfkurəli birlikdən bəhs ediriksə, ilk növbədə Türk xalqlarının burada maraqları nəzərə alınmaldır. Əgər bu gün dünyada 7 müstəqil Türk dövləti varsa, onların hamısı da müsəlman ölkələridirlərsə, o zaman türklüyün və islamlığın bir-birini tamamladığını düşünə bilərik. Ancaq bütün hallarda 7 Türk dövlətinin birliyi birinci türklüklərinə, ikinci müsəlmanlıqlarına əsaslanmalıdır. Çünki milli birlik qədərimiz, dini birlik seçimimiz olduğu üçün burada öncüllük Türklük qədərimiz olmalıdır.

3. "Türk-Avropa" Ya Da "Türk-Qərb" Birliyi

İkinci istiqamət Türk birliyini daha çox Qərbə, Avopaya inteqrasiya şəkilində görənlərin baxışlarını ehtiva edir.Son iki əsrdə "Qərb mədəniyyəti", "Qərb milliyyətçiliyi", "Qərb demokratiyası" yenidən bərpa etmək istədiyimiz Türklük ruhumuzu zədələməklə, yaralamaqla qalmamış, onların yerinə bizlərə öz ideyalarını (praqmatizm, marksizm, həyat fəlsəfəsi, freydizm, ekzistensializm vəb.) aşılamışdır. Bizlər də bu yad ideyalara qapılaraq

istənilən məsələyə "Qərb mədəniyyəti"nin, "Qərb fəlsəfəsi"nin, "Qərb demokratiyası"nın gözü ilə görməyə, anlamağa və yaşamağa başlamışıq. Bizim şüurumuza zor-xoş yeridiblər ki, dünyanı yalnız "demokratik və sivil Qərb"dən idarə etmək mümkündür, çünki yalnız onlar buna qadir və layiqdirlər. Maraqlıdır ki, biz Türk dünyasının insanları bunu vaxtilə şüurumuza yeridənlərə də, bu gün yeritməyə davam edənlərə də az qala büt kimi sitayiş edirik. Biz də o fikirə qatılırıq ki, inkişaf yolunu tutan, ayaq üstə qalmaq istəyən hər hansı toplum tərəqqi dövrünü yaşayan millətin mədəniyyətindən yararlana bilər. Bu Avropa da, Asiya da, Amerika da ola bilər. Əgər onların inkişafında müsbət cəhətlər varsa bu hökmən dəyərləndirilməlidir. Ancaq burada önəmli olan kənar toplumların ideyalarından yalnız yararlanmaq olmalıdır, onları yamsılamaq yox. Yəni toplumun inkişafının nüvəsində öz düşüncəsi, öz fəlsəfəsi önəmli olmalıdır.

Bu anlamda Qərb ziyalılarının 1923-cü ildən sonrakı Türkiyə haqqındakı fikirləri ilk baxışda Türk milləti üçün xoş təsir bağışlasa da (Toynbee, 2011: 62), əslində onları zorla "Qərb"ə yönəltmə və "Qərb"i daima ideal görmə istəyi var (Fukuyama, 2014: 302). Çünki vaxtilə dünyaya meydan oxuyan türklər "Qərb"ə üz tutmaqdan başqa çarə görmürdülərsə, bu "qərblilər"cə böyük bir uğur idi. Bu anlamda hərb savaşlarında əsasən türklərə yenilən Xristian-Qərb dünyasının, amma düşüncə dünyasında Türkləri yenməsi onlar üçün böyük bir qələbə idi. Halbuki vaxtilə böyük turançı ideoloq Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, bir türkün avropalaşması artıq onun türklükdən uzaqlaşması, deməkdir: "Türkün irtidad edib firəngləşməsi, firənglərin ya mürtədlərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk, ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir!" (Hüseynzadə, 2007: 35). Gökalp da "Türk mədəniyyəti tarixi" əsərində yazırdı ki, vaxtilə Çin mədəniyyətini mənimsəyən türklər bunun nəticəsində məhv olmaqla üzbəüz qalmış, bundan qurtulmaq üçün başqa torpaqlara köç etməli olmuşlar: "Türklər nə zaman milli kültürə önəm verməyərək yabançı kültürə önəm vermişlərsə və öz millətlərini bəyənməyib başqa millətlərin təqlidçisi və taparcasına sevəni olmuşlarsa, belə bir köç fəlakətinə uğramışlardır" (Gökalp, 2013: 73).

Qərblilər rusları nə qədər sevməsələr də, amma ən azı xristian olduqları üçün dünya hökmranlığını onlarla paylaşmaqdan son dərəcədə rahatsız deyillər. Bunu, 20-ci əsrdə baş verənlər, bu gün də davam edənlər açıq şəkildə ortaya qoyur. Bəlkə də, bu sözləri buddist çinlilərə də aid etmək olar. Amma iş türklərə, özəlliklə müsəlman türklərər gəlincə vəziyyət xeyli dərəcədə dəyişir. Qərblilər dünyanı türklərlə paylaşmaq istəmirlər. Burada da iki önəmli faktor var: 1) İslam dini; 2) Türklər. Xristian-Qərb dünyası üçün ikisi də qəbuledilməzdir. Onlar üçün İslam dünyası fərqli bir sivilizasiya, türklər də həmin sivilizasiyanın öncülləridir. Bu iki amil bir-birini tamamladığı üçün "qərblilər" onu yaxına buraxmaq istəmirlər. Ancaq yalnız istəməməklə iş bitmir. "Qərblilər" onlar üçün təhlükə mənbəyi olan İslamlıq və Türklük məfkurəsini bir-birindən ayırmağa da çalışırlar. Çünki "Qərb" aydınlarının əksəriyyətinin fikrincə, dünyanın tamamının qərbləşəcəyi təqdirdə qlobal problemlər həll edilə bilər ki, amma bu gün dünyanın qərbləşdirilməsi prosesində əsas əngəllərdən biri müsəlman türklərdirlər. Başqa sözlə, yalnız İslam dini intellektual ruh, Türklük isə insanlıq dəyəriylə bir güc olaraq "Qərb sivilizasiyası"na alternativ olmaq gücündədir.

"Qərb"in İslam və Türklüyü bir-birindən ayırmaq istəyi Orta Çağa gedib çıxsa da, bunun bir proqram halına gəlməsi və sürətləndirilməsi son əsrlərin planıdır. Özəlliklə, 19-20-ci əsrlərdə Türklüyü "Qərb"ə yönəltmə ciddi şəkildə gündəmə gətirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, bu günün özündə belə Azərbaycanda və Türkiyədə Avropasayağı demokratik dövlət qurmağımızı fəxrlə yazır və dilə gətiririk. Yəni "qərbləşmə" İslamlıq və Türklük kimi, bizim əsas idealımıza çevrilmişdir. Hətta, ötən yüz ildə bəzi aydınlarımız bu və ya digər formada İslamdan imtina edərək daha çox türklük və "qərbləşmə"nin sintezindən çıxış etmişlər, bu gün də belələri az deyildir. Bu fikri madafiə edənlərin əsas tezisi də odur ki, türklərin inkişafdan qalmasına səbəb İslam dini olmuşdur. Bu anlamda "qərbləşmə" yolunu tutmuş türklər üçün İslam dini bir əngəl təşkil edir vəs. Bu cür düşünənlər yeri gəldikcə, eyni müddəanı

dəstəkləyən fukuyamalardan, toynbilərdən də örnəklər gətirirlər. Əslində bu fikrin ilk qaynağı "Qərb" aydınları olduğu üçün burada təəccüblü heç nə yoxdur. Biz yuxarıda da göstərdik ki, "Qərb" aydınlarının əsas hədəfləri Türklük və İslam dinini aradan qaldırmaqdır. Bu o anlama gəlmir ki, Qərb üçün İslam dininin zəifləməsi və bunun fonunda türklüyün güclənməsi, ya da əks prosesin baş verməsi olduqca nisbidir. Sadəcə, Qərb üçün birinci mərhələdə İslamı kənarlaşdırmaq üçün Türk milliyyətçiliyinin qalxınması önəmlidir. Zatən, türklər əksəriyyətlə İslamdan üz döndərərlərsə, Qərb ikinci mərhələdə Türklüyü sıradan çıxaracaqdır.

Bizcə, Türklərin "qərbləşmə" xətti altında "Qərb milliyyətçiliyi"nə müraciət etmələri başdan yanlış idi. Bu, türk olmayan müsəlmanlarla türk müsəlmanlar arasında ziddiyyətlərə gətirib çıxartdı. Bu ziddiyyətlər zaman ötdükcə daha da kəskinləşdi. Çünki Qərb millətləri dini və milli kimlikləri formalaşdırarkən buna hazır idilər. Türklər isə sadəcə "Qərb milliyyətçiliyi"nin kopyasını dövlətə tətbiq etməklə işin bitəcəyini sanmaqla səhvə yol verdilər. Bunu yaxşı dərk edən *p*rof. Erol Güngör yazırdı ki, bütün yad ideyalara qarşı dayanmaq üçün Türk milliyyətçiliyini Milli xarakter halına gətirmək lazımdır. Bu zaman milli və dini kimlik milli xarakterin bütövlüyü olmalıdır (Güngör, 2007: 125-127). Hilmi Ziya Ülken isə "Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi" əsərində bu məsələləri geniş şəkildə ələ almış, Türk düşüncəsinin Qərb düşüncəsi içində əriməsi təhlükəsindən bəhs etmişdir (Ülken, 2013: 728-730).

Bu anlamda Türkçülüyü yalnız "İslamçı Türklük" ya da "Qərbçi Türklük" kimi ifadə etmək də bizə doğru yol göstərə bilməz. Zatən, bir çox Türk aydınlarınını düşüncələrinin əsasında da,"İslamçı Türklük" ya da "Qərbçi Türklük" deyil, məhz milli və özə əsaslanan bir Türklük olmuşdur. Bu o demək deyildir ki, bununla da biz Türklərin çoxunun müsəlman olmasını, yaxud da Qərb mədəniyyətinə bağlılığını inkar edirik. Sadəcə, Türkçülük düşüncələrimizi yeri gəldi-gəlmədi mütləq islamçılıqla qərbçiliklə bağlamağımızı doğru görmürük. Doğrudur, bu günün özündə də Türkçülük üzərində İslamçılıqla Qərbçiliyin böyük təsiri vardır. Amma bizim gedəcəyimiz yolda Türkçülüyümüz, Turan ülkümüz heç də İslamçılığın və Qərbçiliyin yedəyində olmamalıdır. Hesab edirik ki, əksinə Türkçülük yolumuzda bizlər istər İslam dinindən, istərsə də Qərb mədəniyyətindən faydalana bilərik. Yəni burada öncüllük Türkçülük məfkurəsi və Turan ülküsü olmalı, özəlliklə İslamçılıq da bizlərə bu yolda yürüməkdə əsas dayaq nöqtələrindən biri olmalıdır.

4. "Türk-Rus" Ya Da Türk-Slavyan Birliyi (Avrasiyaçılıq)

Üçüncü istiqaməti Türk-Slavyan xalqlarının birliyi ideyası təşkil edir.Türk dövlətləri müstəqilliyini bərpa edəndən sonra Rusiyanın imperalizm ənənələrini davam etdirən dairələr indi də "avrasiyaçılığı" müdafiə edirlər. Şübhəsiz, işğalçı mahiyyət daşıyan avrasiyaçılıq Rus avrasiyaçılığıdır və bolşevizmdən əsasən çox da fərqlənmir. Ancaq Avrasiyaçılığı türklüyə zidd hesab etməyən Türk aydınları da var ki, belələrinə görə, burada heç bir işağlıçılıq niyyəti yoxdur. Başqa sözlə, avrasiyaçılığı bolşevizm kimi qiymətləndirmək doğru deyildir. Halbuki vaxtilə bolşeviklər də, kommunizm adı altında "xeyirxah" görünsələr də, Türk xalqlarına əsarət gətirmişdir. İndi eyni şeyin təkrarlanıb ya da təkrarlanmayacağına heç kəs zəmanət verə bilməz! Hər halda vaxtilə Türk xalqlarının böyük çoxluğu "rus kommunizmi" ideyasının nəticəsi olaraq belə bir təhlükəni yaşamış və Sovet Rusiyasının müstəmləkə halına gətirilmişdir. Bizcə, həmin dövrdə baş verənlərlə indi baş verənləri diqqətlə təhlil edilməidir. Yəni avrasiyaçılıq kommunizm kimi rusların əlində bir bəhanəyə çevrilib, Türk xalqlarına bəla gətirəcək mi, yoxsa bu dəfə vəziyyət başqa cür olacaqdır?!

Qeyd edək ki, rus bolşevikləri 1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra əvvəlcə bütün millətlərə azadlıq vəd etdiyi, hətta bunu yazılı şəkildə bəyan etdiyi halda, çox keçmədi ki, kommunizm məfkurəsindən işğalçılıq siyasəti kimi istifadə etməyə başladılar. Ancaq bunun yalnız birtərəfli, yəni beynəlmiləl formada həyata keçirilməsinin

mümkünsüzlüyünü anlayan rus bolşevikləri kommunizmə "milli forma" da verməyə başladılar. Başqa sözlə, onlar Marks və Engelsin kommunizm məfkurəsini rus milli maraqlarına uyğun şəkildə digər millətlərin şüurlarına yeritmək üçün sosializm ideyasına "milli" don geyindirməyə çalışdılar. Rus bolşevikləri kommunizm məfkurəsinin "milli" mahiyyətini belə izah edirdilər: formaca milli, məzmunca sosialist (Əfəndiyev, 1990: 325). Kommunizm ideyasına "milli" don geyindirməkdə onların məqsədi qeyri-rus millətlərinin özəlliklə də Türk xalqlarınını şüurunu dolaşdırmaq və müstəmləkə halına gətirmək idi. Başqa sözlə, rus bolşevikəri qeyri-rus millətlərini, özəlliklə türk xalqlarını zor-xoş inandırmaq istəyirdilər ki, yalnız ruslar arasında deyil, guya Azərbaycan türkləri, Türküstan türkləri və başqa xalqların həyatında da sosializm inqilabı baş vermişdir. Sadəcə, Rusiyada sosializm inqilabı bir, Azərbaycanda digər, Türküstanda isə ondan bir qədər fərqli formada baş vermişdir. Beləliklə, Türk xalqları zor-xoş "rus kommunizmi"nin oyununun qurbanına çevrildilər. Çox təəssüf ki, həmin dövrdə sosial-demokratizm əqidəsinə həddən artıq səmimi bağlılıqdan dolayı "rus kommunizmi"nə inanalrdan biri də Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Nəriman Nərimanov olmuşdur (Nərimanov, 1977: 190). O, "rus kommunizmi"nin əsil mahiyyətini yalnız pmrünün son illərində dərindən anlamış və bunu V.İ.Leninə ünvanladığı məktublarında açız şəkildə ifadə etmişdir (Nərimanov, 2004: 466).

Yeri gəlmişkən, Sovet Rusiyası yeni qurulduğu ilk dövrlərdə Sultan Qaliyev kimi turançılar onun bir Turan Sosialist Federativ Resublikası olmasına cəhd göstərmişlər. *Belə ki, Q*aliyev, 1919-1923-cü illə arasında, dünya sosialist inqilabı üçün Şərq strategiyasını və "Müstəmləkələr İnternasionalizmi" ideyasını ortaya atarkən, sosialist sistem içərisində "Böyük Rusiya"nın təkrar qurulduğunu görərək, buna qarşı Turan Sosialist Federativ Respublikası hədəfini gerçəkləşdirməyə çalışmışdır. Onun nəzərdə tutduğu Turan dövləti əsasən Orta Asiya mərkəzli olub, əhalsinin yüzdə səksəni Türk-Müsəlman əhali təşkil edəcəkdi. Turan dövlətində əsas partiyalar da "Şərq İşçiləri və Kəndliləri Sosialist Partiyası" və "Şərqli Sosialistlər Partiyası" olmalı idi. Eyni zamanda, Qaliyev tərəfindən bu ölkə Çin və Hindistanla SSRİ arasında tampon bölgə kimi düşünülmüşdü (Galiyev, 2006: 767). Ona görə, Qərb imperializminə qarşı mübarizədə ən doğru yol belə bir dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi idi. Onun fikrincə, Türk xalqarına kommunizmi aşılamağa çox ehtiyac yoxdur, çünki Türk xalqları əzəldən bəri humanist və icmaçı olublar.

Sultan Qaliyevlə yanaşı Turar Rıskılov, Nəriman Nərimanov, Mustafa Sübhi və başqaları da təxminən belə bir arzuda olmuşlar. Onlar da hesab edirdilər ki, Turan Federativ Sosialist Respublikası yaranarsa bu, Qərb imperializminin qaşrısının alınmasında və dünyada sosializmin yayılmasında mühüm rol oynayacaqdır. Ancaq onların bu fikirləri Stalin və ətrafı tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilməmiş, özləri də repressiya qurbanı olunmuşlar.

Beləliklə, keçmiş SSRİ dövründə Türküstanda, Azərbaycanda, Tatarıstanda və başqa türk ölkələrində "milli" xüsusiyyətli sosializm adı altında, sözün həqiqi mənasında marksizmin dövlətsiz kommunist cəmiyyəti deyil, rus bolşeviklərinin "rus kommunizmi" quruldu. Bununla da, keçmiş SSRİ xalqlarının şüurlarında kommunizmə münasibətdə yeni bir ictimai şüur formalaşdırıldı. Elə bir şüur ki, orada vətəndaş nə özünü kommunist, nə də milli mənada dərk edə bilirdi. Bununla da, Türk xalqları "sovet vətəndaşı cəmiyyəti" və "kommunizm" adı altında daha çox ruslaşdırılırdı. Bu, artıq idarəedənlər (rus bolşevikləri) üçün asan idarəolunan cəmiyyətlər (ukraynalı, azərbaycanlı, gürcü, qazax və b.) demək idi. Burada əsas məqam odur ki, idarəedənlər (rus bolşevikləri) özlərindən əvvəlki imperiya sələflərinin yolunu (çar Rusiyası dövründəki rus mütləqiyyətçiləri) davam etdirməklə yanaşı, özlərindən sonrakı xələflərini də düşünürdülər. Belə ki, bir gün SSRİ-nin dağılmasının mümkünlüyünü nəzərə alaraq, gələcəkdə imperiya təfəkkürünü davam etdirənlər üçün (məsələn, indi buna "rus avrasiyaçılığı" nümunə ola bilər), sovet dövründə idarəolunan millətlər halına gətirilmiş cəmiyyətləri daim təzyiq altında saxlamağın planlarını da cızmışlar. Fikrimizcə, keçmiş SSRİ-nin tərkibindəki xalqların marksizmin banilərinin kommunizmini

deyil, rus imperiya təfəkkürünün daşıyıcıları olan bolşeviklərin "rus kommunizmi"nin psixoloji təzyiqi altında olduğu bir dövrdə "rus avrasiyaçılığı"nın postsovet məkanında yayılması çox ağıllı düşünülmüş bir ideyadır. Çünki Rusiyada yaxşı anlayırlar ki, keçmiş SSRİ xalqları hər il sovet ideologiyasından uzaqlaşır və bu uzaqlaşma yeni nəsil və yeni təfəkkür deməkdir. Yeni nəsilin sovet nəslini get-gedə inkar etməsi isə, rus imperiyası təfəkkürünə daban-dabana ziddir.

Ona görə də, yeni rus ideoloqları keçmiş SSRİ xalqları arasında imperiya təfəkkürünə cavab verən sovet nəsli tarix səhnəsindən getmədən "rus avrasiyaçılığı"nı həyata keçirməyə çalışırlar. Onlar yaxşı anlayırlar ki, ötən 30 ilin üzərinə bir 10, yaxud 20 il gələrsə, keçmiş SSRİ xalqlarını yeni nəsli rus imperiya təfəkkürünü yaxına belə buraxmayacaqlar. Bu baxımdan rus ideoloqları üçün avrasiyaçılıq imperiya təfəkkürünü davam etdirməyin bir vasitəsidir. "Avrasiyaçılıq" kimi imperialist ideyaya qarşı milli şüur formalaşdırıb milli ideya ilə çıxış etmək isə ona alternativlikdir. Fikrimizcə, bu prosesin imperialistlərin, yoxsa millilik tərəfdarlarının qalib çıxmasında ictimai şüurun hansı istiqamətdə – imperiya təfəkkürünə, yoxsa milli şüura doğru inkişaf etməsindən çox şey asılı olacaqdır.

5. Türkçülükdən Qaynaqlanan Türk Birliyi

Dördüncü istiqamət isə sırf türklüklə bağlı Türk dövlətlərinin birliyi ideyasıdır. Bu gün ən az gerçəkçi görünən, ancaq daha çox arzulanan müstəqil Türk Birliyidir. Ancaq dəqiqləşdirmək lazımdır ki, Türk birliyi dedikdə konkret nəyi nəzərdə tuturuq. Çünki bu, bir qədər geniş anlamdır. Burada söhbət konkret milli kimliyini, milli dilini, milli dövlətini türk olaraq qəbul edən toplumlardan gedə bilər. Ancaq bu məsələlərdə də bir qədər obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolayı problemlər var. Məsələn, "Türk birliyi"nin içərisində nəzərdə tutulan ölkələrin (Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və b.) bir yerə toplanması Türkdilli dövlətlərin sammiti adlandığı halda, orada bir araya gələnlərin əksəriyyəti rus dilində danışırlar. Əlbəttə, problem yalnız sammitin adı, yaxud da oraya toplaşanların hansı dildə danışmaları ilə bağlı deyildir. Əsas problem bu Türk dövlətlərinin hakimiyyətlərindən daha çox ayrı-ayrı müstəqil ölkələrdə yaşayan, ancaq əsasən eyni soyu, dili, mədəniyyəti və tarixi paylaşan türk xalqlarının bir-birlərini hansı şəkildə dərk etmələri, qəbul etmələri ilə bağlıdır.

Sovetlər birliyi dövründə bu imperiyanın tərkibində yaşamağa məcbur olan Orta Asiya, Krım, Tatarıstan, Qafqaz, Sibir və başqa türk toplumları arasında iqtisadi, mədəni və s. əlaqələr heç də pis deyildi. Sadəcə, həmin dövrdə türk toplumlarının əsas əlaqə vasitəsi rus mədəniyyəti, rus dili, rus ədəbiyyatı idi. Qırğız, özbək, qazax, türk (Azərbaycan), türkmən, tatar və başqaları məhz məcbur olaraq rus dili və mədəniyyəti vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə saxlayırdılar. Şübhəsiz, bütün bunlar nə qədər müstəmləkəçiliyə xidmət etsə də, müəyyən qədər onlar bir-biri ilə təmas yarada bilirdilər. Ancaq bu ölkələr müstəqil olduqdan sonra həmin səviyyədə eyni təmasları yarada bilməmişlər. Yalnız son zamanlarda bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdır ki, bəzi türk ölkələri heç də ortaq türk mədəniyyəti, ortaq türk dili əsasında əlaqələrin yaradılmasında maraqlı görünmür. Bu, nə deməkdir? Bu onun göstəricisidir ki, SSRİ dövründə Mərkəz, yəni Moskva türk toplumlarını kölə halına gətirmək üçün türk dilini, türk mədəniyyətini, türk ədəbiyyatını və s. assimilyasiya etmiş və onun əvəzinə həmin xalqların şüuruna rus dili, rus mədəniyyəti və s. yürütmüşdür (Halbuki, rus mədəniyyətinin, rus ədəbiyyatının və sairənin əsas yaradıcılarından biri də elə türklərin özüdür). Bu gün isə biz könüllü şəkildə türk mədəniyyətinə, türk dilinə, türk ədəbiyatına, türk fəlsəfəsinə sahib çıxmaq istəmirik.

Antitürk dairələrin Azərbaycanda, Türkiyədə, Türküstanda (Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırığızıstan, Türkmənistan) türksüz "Türk əsri" ssenarisini pozmaq üçün milli şüurumuza yeridilən və indinin özündə də bu və ya digər formada yaşadılan saxtalaşdırılmış tarixdən, ədəbiyyatdan, qeyri-milli ideyadan deyil, vahid bir millətin neçə min illiklər boyu qoruyub saxladığı və yaşatdığı milli tarixdən, milli fəlsəfi fikirdən, milli ədəbiyyatdan, milli ideyadan çıxış etməliyik. Çünki vahid türk fəlsəfəsini, türk tarixini, türk dini-fəlsəfi düşüncə sistemini,

türk ədəbiyyatını və s. mənimsəmədən, onun tarixi-fəlsəfi mahiyyətinə varmadan heç vaxt türkçülüyün bütün türklər üçün hansı əhəmiyyət kəsb etməsini də, dərk edə bilmərik. Başqa sözlə, ayrıca götürülmüş bir ölkənin (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tatarıstan və b.) fəlsəfəsi, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə yanaşı, ümumtürk fəlsəfəsi, türk dini-fəlsəfi dünyagörüşü, türk mədəniyyəti, türk ədəbiyyatı, türk tarixindən də bəhs olunmalı, tədris edilməlidir. Ancaq bu halda türk dövlətlərində, o cümlədən ötən əsrin sonlarında keçmiş SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq yenicə müstəqillik əldə edən ölkələrin gənc nəsilləri, sözün həqiqi mənasında, türkçülüyü – türk kimliyini, türk mədəniyyətini, türk fəlsəfəsini, türk tarixini daha dərindən və yaxından anlamış olacaqlar. Məhz bütün bunların gerçəkləşəcəyi təqdirdə Türk əsrindən, Türk birliyindən bəhs etmək olar.

Türk Birliyinin Quzey və Güney Azərbaycan türklüyünün birləşməsi fonunda gerçəkləşə bilməsi də ən ciddi məsələlərdən biridir. Çünki yalnız Azərbaycan türkləri mənəvi-psixoloji və fiziki anlamda birləşdikdən sonra Türklük yeni bir güc əldə edəcəkdir. Hesab edirik ki, Azərbaycan türklüyünün bütövləşməsi bütün Türk Dünyasına ciddi bir güc qatacaqdır. Çünki Azərbaycan türklüyünün yerləşdiyi coğrafi və strateji mövqe Türklük üçün son dərəcə önəmlidir. Eyni zamanda, Azərbaycan türklüyü tarixən Türklük və Turançılıq ideyasını özündə yaşadan və yaşada biləcək ən əsas mərkəzlərdən biridir. Bunu, Qərb dünyası da, eyni zamanda onların sayəsində Qacarları devirərək hakimiyyətə gələn farsçı-irançı qüvvələr də yaxşı bilirlər. Bu anlamda Azərbaycanın bir hissəsində müstəqil Türkçülüyün olması irançıları və havadarlarını çox narahat edir.

Bu gün Quzey Azərbaycanın müstəqilliyi Güney Azərbaycanın müstəqilliyi üçün əsas prinsiplərdən biri olmaqla yanaşı, Türk birliyinə doğru gedən yolda bir mayakdır. Bu anlamda, Azərbaycan türkləri arasında yalnız Azərbaycana deyil, bütövlükdə əski Turana sahib çıxmaqla bağlı da ideya vardır. Təbii ki, əski Turana sahib çıxmaq üçün də öncə güclü, bütöv və yenilikçi Azərbaycan olmalıdır! Yəni bütün hallarda Azərbaycan bir olmalıdır ki, ondan sonra digər ideyalarımızı, özəlliklə də Türk birliyini həyata keçirək. Vaxtilə milli aydınımız, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Türk birliyinin gerçəkləşməsi yolu kimi Azərbaycanı göstərmişdir. Rəsulzadə yazırdı ki, Türklərin öndərliyi ilə "Turanın mərkəzində Azərbaycan" adlı bir ölkə yaranmışdır ki, "yeni Turanın açarı" ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudur (Rəsulzadə, 1990: 35).

Eyni zamanda milli aydınımız onu da qeyd edirdi ki, Azərbaycan türkləri yalnız türkçü və demokrat deyil, həm də Türk birliyi tərəfdarıdırlar– gələcəkdə Türk Federasiyasının yaranmasını istəyirlər: "Bizim federalist, türkçü və demokratizm məsləkimiz milli-demokrat məsələsidir. Demokratlığımız radikalizm dərəcəsinə qədər vardır. Millətin qüvvətli bir birləşdirici ümumi cəhətini yalnız dinə deyil, xalqın "dili dilimdən, dini dinimdən" deyə özünəməxsus sağlam hisslə dərk elədiyi düsturda görürüz. Bu mülahizə ilə biz məfkurəmizdə böyük bir türk millətinin bir gün gəlib də bir Türk Federasyonu qurmaqla bütün görmək istəriz! Bu ittihadın bəşər mədəniyyəti sərgisinə qiymətli bir milli kültür bəxş edəcəyinə əminiz!" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1998: 51). Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyət dövründə M.Ə.Rəsulzadə milli-demokratik cərəyanın əsasını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək ideyalarına sadiq qalmaqla yanaşı, gələcəkdə türk millətlərinin Türk Federasiyası yarada bilməsinin mümkünlüyünü də irəli sürürdü. Bu gün mən də bir Azərbaycan türkü olaraq hesab edirəm ki, Türk-İslam birliyi adı altında müsəlman olmayan digər türklərin, yəni xristian türklərin, buddist türklərin, şamanist türklərin Türk Birliyindən kənarda tutulması da qətiyyən doğru deyildir (Ələkbərli, 2020: 255-267).

Akademik elmi yanaşmalar, irəligörüşlü aydınların fikirləri ən ümumi şəkildə məhz Avropa Birliyi modelli Türk birliyini məqbul qılır. İdeya, ideologiya məsələsinə gəldikdə, burada hər türk dövlətinin öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması və özünəməxsus ideoloji-siyasi sistemində sərbəst olması ən uyğun variant kimi diqqəti cəlb edir, deyə düşünürük.

Həmçinin, türk xalqlarının özünə inamı bərpa olunmalıdır. Bizim türk xalqları olaraq yenidən dirilişə ehtiyacımız var. 44 günlük Azərbaycan Vətən Müharibəsi, bu müharibədə qardaş Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi-dplomatik və mənəvi dəstək həmin inama, dirçəlişə xidmət etməkdədir.

Biz antitürk dairələrin Azərbaycanda, Türkiyədə, Türküstanda zaman-zaman yaradılmasına cəhd göstərdiyi saxta tarixdən, fake folklordan, ciddiyyətsiz yaxud ədəbsiz ədəbiyyatdan, qeyri-milli ideyadan deyil, millətin min illər boyu qoruyub saxladığı və yaşatdığı milli tarixdən, milli fəlsəfi fikirdən, milli ədəbiyyatdan, milli ideyadan çıxış etməliyik. Çünki vahid türk fəlsəfəsini, türk tarixini, türk dini-fəlsəfi düşüncə sistemini, türk ədəbiyyatını və s. mənimsəmədən, onun tarixi-fəlsəfi mahiyyətinə varmadan heç vaxt türkçülüyün bütün türklər üçün hansı önəmi daşıdığını da, dərk edə bilmərik. Başqa sözlə, ayrıca götürülmüş bir ölkənin (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə, Türkmənistan) fəlsəfəsi, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. ilə yanaşı, ümumi türk fəlsəfəsi, türk dini-fəlsəfi dünyagörüşü, türk mədəniyyəti, türk ədəbiy-yatı, türk tarixindən də bəhs olunmalı, tədris edilməlidir. Türk Akademiyasının "Ortaq türk tarixi" dərsliyi, o dərsliyin pilot layihə olaraq, bir çox məktəblərimizdə tətbiqi bu sahədə olumlu addımlardandır. Ancaq bu halda türk dövlətlərində, o cümlədən ötən yüzilin sonlarında keçmiş SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq müstəqillik əldə edən ölkələrin gənc nəsilləri, sözün həqiqi anlamında türk kimliyini, türk mədəniyyətini, türk fəlsəfəsini, türk tarixini daha dərindən və yaxından anlamış olacaq. Bütün bunların gerçəkləşəcəyi təqdirdə Türk birliyi ideyası daha real müstəvi üzərində maddiləşmiş olacaq.

Türk birliyinin tələb etdiyi ən ümdə məsələlərdən biri ortaq əlifba, ortaq dil arayışlarının davam və inkişaf etdirilməsidir. Türkiyə onilliklər boyu, Azərbaycan, Türkmənistan bir neçə ildən bəri latın qrafikalı əlifbadan istifadə edir. Qazaxıstan və Özbəkistanda latın qrafikalı əlifbaya qəti və birmənalı keçidlə bağlı işlər görülməkdədir; qardaş Qırğızıstanın da belə bir addım atacağına inanırıq. Azərbaycan Türk dövlətlərinin birliyinin yaranmasında öz aktiv iştirakını hər zaman əməli şəkildə ortaya qoyub. Bu baxımdan hələ, Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə irəli sürülmüş Türk Federasiyası ideyasını xatırlada bilərik.

Hal-hazırda Türk birliyinin Azərbaycan Respublikası və onun xalqı üçün önəmini, dəyərini dövlət başçısı İlham Əliyev də dəfələrlə bəyan etmişdir. 2013-cü ilin noyabrın 13-14-də Türkiyədə səfərdə olan dövlət başçısı İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, 70 il ərzində Azərbaycan və Türkiyə xalqları bir-birindən ayrı düşsələr də, xalqlarımızın qəlbində olan sevgini o ayrılıq söndürə bilməmişdir: "Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra dərhal Türkiyə ilə əlaqə qurdu. Türkiyə müstəqilliyimizi tanıyan ilk ölkə olmuşdur və o gündən bu günə qədər biz daim Türkiyənin dəstəyini hiss edirik. Bu, bizə əlavə güc verir" (Əliyev İlham, 14 noyabr 2013-cü il. http://president.az/ articles/10203). İ.Əliyev daha sonra bildirmişdir ki, bu münasibətlərin təməlində türklük dayanır: "Qardaşlıq, dostluq əbədidir, əbədi olacaqdır. XXI əsr Türk dünyasının əsri olacaqdır. Türkiyə və Azərbaycan bu istiqamətdə liderlik rolunu öz üzərinə götürüb və əminəm ki, biz birgə səylərlə gələcəkdə də böyük uğurlara imza atacağıq" (Əliyev İlham, , 14 noyabr 2013-cü il. http://president.az/ articles/10203).

44 günlük Vətən müharibəsindən bir müddət sonra, yəni 2021-ci ilin iyununda Azərbaycan və Türkiyə arasında Şuşada bağlanan Şuşa Bəyannaməsi hər iki dövlətin birliyinin yeni bir mərhələyə qədəm qoyması anlamda çox mühüm rol oynamışdır. Artıq siyasi, iqtisadi, mədəni birliklərini hərbi anlamda da möhkəmləndirən hər iki Türk dövlətinin bu addımı Türk birliyi yönündə də çox önəmli hadisə idi. Məhz Azərbaycan və Türkiyə birliyinin yeni bir mərhələyə qədəm qoyması ilə Türk dövlətləri arasında münasibətlər daha da yaxınlaşmış, sıxlaşmış oldu. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2021-ci ilin noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən Türk Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə Türk

Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının adının "Türk Dövlətləri Təşkilatı"na dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edilib. Bu, təkcə ad dəyişikliyi deyil, həm də yeni baxışın və yeni inkişaf vektorunun göstəricisi idi. Hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatının Baş katibi qazaxıstanlı Bağdad Amreyevdir ki, təşkilatın katibliyi də İstanbulda yerləşməkdədir.

Qeyd edək ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı yarandığı zaman onun dörd üzv ölkəsi - Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan olduğu halda, bu gün artıq təşkilatda beş üzv və üç müşahidəçi ölkə var. Belə ki, Özbəkistan 2019-cu ildə TDT-yə üzv olduğu halda Türkmənistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti və Macarısatan müşahidəçi statusuna malikdirlər. Macarıstanın bu təşkilata qoşulması, eləcə də onlarla digər ölkənin müşahidəçi statusu almaq istəyi TDT-nin çəkisini və perspektivini ortaya qoymaqdadır.

Onu da qeyd edək ki, Türk Dövlətləri Təşkilatına bağlı olan bir sıra orqan və təşkilatlar da var. Bunlardan Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasının (TÜRKPA) katibliyi və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun katibliyi Azərbaycanda yerləşir. Beynəlxalq Türk Akademiyasi isə Qazaxıstanda fəaliyyət göstərməkdədir.

Çağdaş mərhələdə həm ortaq Türk əlifbası yolunda digər Türk xalqlarının, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik Türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq Türk əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaq Türk əlifbasının təkmilləşdirilməsi yolunda Türk Runik əlifbasından da faydalanıla bilər.Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr vahid əlifba yaradılmasını da ciddi şəkildə həll etməyə çalışırlar. Bununla bağlı 2022-ci ilin payızında TDT-nin Bursada keçirdiyi tədbirdə qurumun üzv olduğu dövlətlərin alimləri öz ölkələrində baş verən əlifba və tarixi dil prosesləri haqqında məlumat vermiş, vahid əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirlməsi məqsədilə "Ortaq əlifba komissiyası" yaradıblar. Həmin komissiyanın əsas işi ortaq əlifbanın və onun əsasında formalaşıdrılacaq milli əlifbaların yaranması olacaqdır. Ümid edirik ki, bu il Türk dünyasının ortaq əlifba, yəni milli əlifbalar məsələsi öz həllini tapacaqdır.

Türk dövlətlərinin güclənməsi, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafı bir sıra xarici qüvvələri qıcıqlandırmaqdaır. Bununn fonunda daahazırda dünyanın bəzi ölkələrində türkofobiyanın artmasını da müşahidə etməkdəyik. Bunun ən bariz nümunəsi Ermənistan və İran adlanan ölkədə hökm sürən türkofobiyadır. İran adlanan ölkədə azərbaycanlıların yaşadığı ərazilər də Türk dünyasının ayrılmaz bir parçası kimi qəbul edilməkdədir. Yeri gəlmişkən, bu məsələ ilə bağlı, TDT-nin Baş katibi Bağdad Amreyev 2022-ci ilin oktyabrın 21-də Bakıda səfardə olarkən onunla görüş zamanı dövlət başçısı İlham Əliyev bəyan edib ki, Türk dünyası yalnız Türk dövlətlərindən ibarət deyil və Türk dövlətlərindən kənarda yaşayan türk mənşəli insanların hüquqları, təhlükəsizliyi qorunmalıdır. Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, Azərbaycandan kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqları ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Güney Azərbaycan məsələsini Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ilin noyabrında Səmərqənddə keçirilən doqquzuncu Zirvə görüşündə isə açıq şəkildə bəyan etmişdi, O, həmin toplantıda bildirib ki, Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə əlaqələrin bütün sahələrdə möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir: "Azərbaycan həmişə türk dünyasının sıx birləşməsinə öz töhfəsini verib və bundan sonra da türk dünyasının birliyi amallarına sadiq qalacaq. 2009-cu ildə Naxçıvan Zirvə Görüşündən başlayaraq təşkilatımız böyük inkişaf yolu keçmişdir. Türk dünyası 200 milyondan çox insanın yaşadığı geniş bir coğrafiyanı əhatə edir və böyük iqtisadi potensiala, enerji resurslarına, nəqliyyat yollarına və müasir hərbi imkanlara malikdir. Türk dünyası böyük bir ailədir. Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik. Siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni, nəqliyyat, energetika, rəqəmsal transformasiya, kənd təsərrüfatı, turizm sahələri ilə yanaşı, təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə də əməkdaşlığımızı fəallaşdırmalıyıq. Türk dünyası təkcə

müstəqil türk dövlətlərindən ibarət deyil, onun coğrafi sərhədləri daha genişdir. Hesab edirəm ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri olan ölkələrdən kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının, təhlükəsizliyinin, milli kimliyinin qorunması, onların assimilyasiyaya uğramaması kimi məsələləri artıq təşkilat çərçivəsində daimi əsasda diqqətdə saxlamağın vaxtı gəlib çatmışdır. Türk dünyasında gənc nəslin yaşadıqları ölkələrdə məktəblərdə öz ana dilində təhsil almaq imkanı olmalıdır. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan dövlətinin hüdudlarından kənarda yaşayan 40 milyon azərbaycanlının əksəriyyəti bu imkanlardan məhrumdur. Türk dövlətlərindən kənarda yaşayan soydaşlarımızın öz ana dilində təhsil almaları daim təşkilatın gündəliyində olmalıdır. Bu istiqamətdə lazımi addımlar atılmalıdır" (Səmərqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşü keçirilib. https://president.az/az/articles/view/57816).

Məlum olduğu kimi, Türk Dövlətləri Təşkilatı yarandıqdan sonra Almatı, Bişkek, Qəbələ, Bodrum, Astana, Çolpan-Ata, Bakı, İstanbul, Səmərqənd və Ankarada olmaqla cəmi on Zirvə görüşü keçirilib. 2023-cü ili martın 16-da Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçılarının onuncu Fövqəladə Zirvə görüşü keçirilib. Qeyd edək ki, bu tədbirin Şuşada keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 2023-cü ilin fevralın əvvəllərində Türkiyədə baş vermiş dəhşətli zəlzələlər ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyev qardaş ölkəyə dəstək məqsədilə Zirvə görüşünün Ankarada keçirilməsi təklifi ilə çıxış edib. Digər iştirakçı ölkələrin rəhbərləri ilə razılaşdırıldıqdan sonra bununla bağlı müvafiq qərar qəbul olunub. Bu, bir daha Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının, Türk dünyasında qarşılıqlı dəstəyin və hörmətin bariz nümunəsidir.Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev toplantıda bir daha bəyan edib ki, Türk dünyası Türk dövlətlərinin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Türk dünyası daha böyük coğrafiyanı əhatə edir. Dünyada yaşayan azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onlardan cəmi 10 milyonu müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayır (TDT Dövlət Başçılarının Fövqəladə Zirvə görüşü keçirilib, İlham Əliyev tədbirdə iştirak edib. https://report.az/xarici-siyaset/ankarada-tdt-nin-fovqelade-zirve-gorusu-baslayib).

Son zamanlar dünyada baş verən geosiyasi proseslər fonunda Türk dövlətləri öz əməkdaşlıq sahələrini daha da genişləndirmək istiqamətində səyləri artırmaqdadır. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə təşkilatda əməkdaşlığın mahiyyətcə yeni mərhələyə keçidi başlayıb. Cənubi Qafqazda yeni reallıqların yaranması Mərkəzi Asiya ilə əməkdaşlığın formatına da öz təsirini göstərib. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Türk dövlətləri ilə tranzit əlaqələrinin inkişafına şərait yaradacaq, nəqliyyat sahəsində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verəcək.

Qeyd edək ki, 2023-cü ilin mayında Türkiyədə keçirilən parlament və prezident sekiçlərinin hər ikisində Rəcəb Tayyib Ərdoğanın lideri olduğu Cümhur İttifaqının qalib gəlməsi Türk Dövlətləri Təşkilatının bugünü və gələcəyi baxımından müsbət dəyərləndirilməkdədir. Bu birlik özünü Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yenidən prezident olması münasibətilə 2023-cü il iyunun 3-də Ankarada "Külliyyə", yəni Prezident Sarayında keçirilən inaqurasiya mərasimində də özünü ortaya qoydu (Ərdoğanın səlahiyyətlərinin icrasına başlama mərasimi başa çatdı. https://qafqazinfo.az/news/detail/erdoganin-selahiyyetlerinin-icrasina-baslama-merasimi-basa-catdi-bundan-sonra-402507).

Həmin inaqurasiya mərasimində R.T.Ərdoğan Türk Dövlətlərinin başçılarına, O cümlədən Azərbaycan Respublikadının Prezidenti İlham Əliyevə, Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şövkət Mirzoyevə, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Qasım Çomart-Tokayevə, KKTC Prezidenti Ersin Tatara və digərlərinə yüksək diqqət yetirdi. Xüsusilə də, R.T.Ərdoğanın Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevə verdiyi dəyər mərasim işktirakçıları tərəfindən də böyük alqışlarla qarşılandı. Ümumilikdə R.T.Ərdoğanın Ankarada keçirilən andiçmə mərasimi Türk Dövlətləri Təşkilatının, yəni Türk birliyinin də dünyada yeni bir güc kimi ortaya çıxmaq nümayişi idi. Demək olar ki, əksər politoloqlar, siyasi şərhçilər bu mərasimi öncəlliklə "Türk düyünü" kimi qiymətləndirdilər.

Nəticə

Türk dövlərlərinin birliyi məsələsində, daha doğrusu bu birliyin hansı formada gerçəkləşə bilməsi üçün ən mühüm iki taktiki seçim: 1) Rusiya-Çin və 2) NATO, vardır. Şübhəsiz, Rusiya-Çin, yoxsa NATO ilə əməkdaşlıq məsələsinin başında Türk dövlətləri arasında Türkiyə gəlməkdədir. Ötən XX yüzildə Türkiyənin müstəqilliyini qoruyub saxlaması, güclü orduya sahib olması baxımından müstəqil digər beş Türk dövlətindən fərqlənməkdədir. Bu baxımdan Türkiyənin Rusiya-Çinlə, ya da NATO ilə münasibətlərinin hansı istiqamətdə inkişaf etməsi, istər-istəməz digər beş Türk dövlətinin, müəyyən anlamda KKTC və digər yarımmüstəqil (Tatarıstan, Başqırdısta Uyğurustan və b.) Türk dövlətlərinin də siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni həyatına təsir göstərir. Son zamanlar Türk birliyinə doğru ciddi addımlar atan Orta Asiyanın Türk dövlətləridir. Onların dövlət başçılarının türk ruhlu bəyanatları göstərir ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının dünyanın güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsi realdır. Artıq türklərin neçə min illərdən bəri zəngin təcrübəyə malik olan dünyanın ən böyük millətlərindən biri kimi öz sözünü deməyin vaxtı çatmışdır. Tarixi bizə göstərir ki, türklər dünyaya ağalıq etdikləri zamanı əsasən, ədalət və qayda-qanunlar hökm sürmüşdür. Əlbəttə, savaş olan yerdə müəyyən istisnalar ola bilər, ancaq bütövlükdə türkün mədəniyyəti və ədaləti bütün dünya xalqlarına bəllidir.

ƏDƏBİYYAT

Ağaoğlu Əhməd bəy (2006). Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim

Ağaoğlu Əhməd bəy (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918-1920 (1998). Parlament (stenoqraifk hesabatlar). I c. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı

Əliyev İlham (2013). İlham Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın mətbuat üçün birgə bəyanatları. "Azərbaycan" qəz., 14 noyabr 2013-cü il. http://president.az/ articles/10203

Ələkbərli Faiq (2017). Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, Xan nəşriyyatı

Ələkbərli Faiq (2020).Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, "Elm və təhsil"

Əfəndiyev Sultan Məcid (1990). Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. 2-ci cild. Bakı, Azərnəşr

Ərdoğanın səlahiyyətlərinin icrasına başlama mərasimi başa çatdı (2023). https://qafqazinfo.az/news/detail/erdoganin-selahiyyetlerinin-icrasina-baslama-merasimi-basa-catdi-bundan-sonra-402507. 3 iyun 2023-cü il

Fukuyama Frankis (2014). Tarihin sonu ve son insan. İstanbul, Profil

Gökalp Ziya (1991). Türkçülüyün əsasları.Bakı, "Maarif"

Gökalp Ziya (2013). Türk medeniyeti tarihi. Istanbul, Bilgeoğuz

Güngör Erol (2007). Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik. İstanbul. Ötüken

Hüseynzadə Əli bəy (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"

Nərimanov Nəriman (1977). Məqalələr və nitqlər. I c, II cilddə, Bakı: Azərnəşr

Nərimanov Nəriman (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat"

Türkeş Alparslan (1980). Bunalımdan çıkış yolu. İstanbul, "Emek Matbaacılık ve ilancılık"

Toynbee Arnold (2011). Uygarlık yargılanıyor. İstanbul, Örgün

TDT Dövlət Başçılarının Fövqəladə Zirvə görüşü keçirilib, İlham Əliyev tədbirdə iştirak edib (2023). https://report.az/xarici-siyaset/ankarada-tdt-nin-fovqelade-zirve-gorusu-baslayib/. 16 mart 2023

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (1990). Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, "Gənclik"

Səmərqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşü keçirilib (2022). https://president.az/az/articles/view/57816 11 noyabr 2022-ci il

Ülken Hilmi Ziya (2013). Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul, Ülken